

Inhoud

PRELUDE

Diner in het River Café

9

I

Thomas Manns bezonnen tijd

45

II

Oneigentijdse gesprekken over eigentijdse vragen

81

III

Wees dapper

145

Nawoord

183

Bronnen

185

PRELUDE

Diner in het River Café

Who are you indeed who would talk or sing to America?

WALT WHITMAN, *Leaves of Grass*

I

De belangrijkste gebeurtenissen in je leven organiseer je niet, ze overkomen je. Onverwacht is de dag waarop een vriendschap, een liefde je leven binnenwandelt; onverwacht het uur dat een geliefde het leven laat; onverwacht die ene gebeurtenis die je bestaan verandert. En het is alsof op die momenten de menselijke ziel – zich bewust van haar macht te beoordelen wat wel en niet belangrijk is, wat ons altijd bij zal blijven en wat we mogen vergeten – het geheugen de opdracht geeft om, met alle zintuigen geactiveerd, een tot in details nauwkeurige registratie te maken die zij, de ziel, zich vervolgens toe-eigent. Ons brein is goed voor data en feiten die, indien niet langer gebruikt, vergeten raken. Maar al wat geborgen is in ons hart, zal nooit verloren gaan. Het is simpel maar treffend verbeeld in de Hollywood-klassieker *When Harry met Sally*: vraag bejaarde echt-

paren wanneer zij elkaar voor het eerst hebben ontmoet en met een verbluffende precisie weten zij de details van vijftig, zestig jaar geleden. Veel zijn zij vergeten, maar niet dit, niet de ontmoeting die in hun hart gegrift staat.

II

Er was voor mij geen reden om iets anders dan anders te verwachten van mijn reis naar verschillende Amerikaanse steden en universiteiten in november 2001. Een van de meest boeiende en inspirerende aspecten van mijn werk voor het Nexus Instituut zijn de ontmoetingen met tal van internationale intellectuelen die worden uitgenodigd om te komen spreken op de jaarlijkse Nexus-conferentie om met hen de inhoud van hun lezing of het thema van een paneldiscussie te bespreken. Het onderwerp van de eerstvolgende conferentie stond al geruime tijd vast: *The Quest of Life. Part II. Evil*, en ook wie er zouden komen spreken. Daarom was er in New York onder meer een ontmoeting gepland met de literatuurwetenschapper en Melville-kenner Andrew Delbanco, en ik was benieuwd naar mijn ontmoeting met John Coetzee in Chicago. Ook keek ik ernaar uit om in Stanford de Dostojevski-biograaf Joseph Frank weer te zien en daar tevens kennis te maken met Richard Rorty. De deelname van Michael Ignatieff – al vanaf de allereerste conferentie nauw betrokken bij het Nexus Instituut – en Daniel Goldhagen was een welkome aanleiding om Harvard weer eens te bezoeken. Al deze

ontmoetingen, zo wist ik, zouden hoogstwaarschijnlijk plezierig, interessant en ook leerzaam zijn. Maar te verwachten dat ze ‘onvergetelijk’ zouden zijn, zou overdreven zijn.

Gelukkig hoeft ook op een zakenreis niet elke afspraak ‘werk’ te zijn, en ik verheugde me op een diner met Elisabeth Mann Borgese in het fameuze River Café, op de avond dat ik vanuit Amsterdam in New York zou arriveren. Ook deze afspraak stond allang in de agenda, en zelfs voor dit weerzien gold dat er geen reden was om er meer, om er nóg meer van te verwachten dan een goed gesprek met een oude vriendin. Het is, vrees ik, een teken des tijds dat nog maar weinigen weten wie Elisabeth Mann Borgese is. Noem ik haar naam, dan zijn het maar al te vaak twee glazige ogen die mij aanstaren. Impulsief voeg ik er dan meestal aan toe: ‘Jongste dochter en lievelingskind van de wereldberoemde schrijver Thomas Mann.’ Maar ik ben me ervan bewust dat deze typering vooral iets zegt over hoe belangrijk Thomas Mann voor mij is en dat zij op geen enkele wijze recht doet aan de verdiensten van zijn jongste dochter. Elisabeth doe ik meer recht als ik opmerk dat Al Gore met zijn film *An Inconvenient Truth* het werk voortzet dat Elisabeth Mann Borgese begonnen is.

Omdat die avond in het River Café zo anders zou zijn dan ik had verwacht, lijkt het me goed iets meer te vertellen over de vrouw aan wie het bestaan van dit boek in hoge mate te danken is.

Geboren in 1918 in München, vluchtte zij in 1933 met haar ouders naar Zwitserland, om in 1938 met hen naar

de Verenigde Staten te emigreren. In 1939 trouwde zij in Princeton met de Italiaanse literatuurwetenschapper, politiek activist en bekende antifascist Giuseppe Borgese, met wie zij twee dochters kreeg. Tijdens de oorlog vormden zij samen de ziel van een beweging die tot doel had de naoorlogse vrede te waarborgen door de oprichting van een wereldfederatie en de opstelling van een wereldconstitutie. Zij konden op de steun rekenen van onder anderen Gandhi, Sartre, Albert Camus, Bertrand Russell, Albert Einstein en Thomas Mann. Halverwege de jaren zestig – haar aanzienlijk oudere echtgenoot was inmiddels overleden – beseftte Elisabeth dat dit ideaal vooralsnog te utopisch was, en zij besloot om zich in te zetten voor iets wat dichterbij de mensen staat: het milieu. Elisabeth Mann Borgese was het enige vrouwelijk lid van een kleine groep die de Club van Rome oprichtte, de eerste internationale organisatie die het milieu op de politieke agenda wilde plaatsen om de mensheid bewust te maken van zowel de bedreigingen voor het milieu als onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid om het te beschermen. Maar ook de Club van Rome was haar nog niet concreet genoeg en zo werd zij mede-initiatiefneemster van het International Ocean Institute, dat ijverde voor een VN-conventie waarin werd vastgelegd dat de oceanen bezit en verantwoordelijkheid zijn van de gehele mensheid en niet van afzonderlijke staten. De aanvaarding van dit voorstel in 1982 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties en de ratificatie in 1994 (zonder de steun van de Verenigde Staten) waren hoofdzakelijk te

danken aan de inspanningen van Elisabeth Mann Borge. Zij sprak met talloze mensen, en ieder van hen moet onder de indruk zijn geraakt van haar intelligentie, gedrevenheid en charme. Bovendien, wie Elisabeth ontmoette, ontmoette de twintigste eeuw. Tot haar uitgebreide vriendenkring behoorden Vladimir Horowitz (in haar jonge jaren, toen zij nog hoopte concertpianiste te worden, had ze enkele pianolessen van hem), Bruno Walter, Albert Einstein, Hermann Broch, Jawaharlal Nehru, Indira Gandhi, Wystan Auden, Agnes Meyer, Ignazio Silone, Robert Hutchins, Roger Sessions en vele anderen.

Toen ik haar voor het eerst ontmoette, was zij tachtig jaar oud en woonde aan de kust in Halifax, Nova Scotia, waar zij nog steeds werkte als hoogleraar internationaal zeerecht aan de politieke faculteit van Dalhousie University.

Ik had haar uitgenodigd om in het voorjaar van 1999 de jaarlijkse Nexus-lezing te geven en ik had ook al een onderwerp gesuggereerd: *Mijn Tijd*. Onder die titel had haar vader in 1950 een lezing gegeven waarin hij, als vijftienzeventigjarige, terugblijkt op een bewogen leven. Mij leek het meer dan de moeite waard om bijna een halve eeuw later zijn tachtigjarige dochter over háár leven te horen spreken. Aanvankelijk aarzelde zij: 'Ik kan niet in de voetstappen van mijn vader treden!' Maar ik wist haar te overtuigen, en op 12 mei 1999 gaf zij, voor een overvolle zaal, met op de eerste rij Hare Majesteit Koningin Beatrix en oud-premier Ruud Lubbers, een vriend en politiek bondgenoot, een onvergetelijke le-

zing. Een vriendschap werd gesloten, we spraken elkaar regelmatig en toen in juni 2001 bleek dat wij in november beiden in New York zouden zijn, was de afspraak snel gemaakt: woensdag 7 november 19.30 uur, River Café.

III

Twee gebeurtenissen die onmogelijk waren te voorzien, maakten het diner in het River Café zo anders dan ik me had kunnen voorstellen toen ik naam, tijd en plaats in mijn agenda noteerde.

De eerste is 9/11. Nooit zal ik het aangezicht van New York vergeten op die avond dat ik tegen zessen de stad in wandel om na de lange vliegreis en voor het eten nog wat beweging te hebben. De stad die nooit slaapt is bijna twee maanden na die fatale datum donker, koud en vooral *leeg*. Afgezien van een paar taxi's is er nauwelijks verkeer, en veel zullen die niet verdienen, want ook de voetgangers zijn verdwenen. New York heeft iets desolaats, als een verlaten slagveld. In Soho ga ik bij kennissen langs, maar ik tref hen niet thuis. Vervolgens word ik door pure nieuwsgierigheid naar West Broadway, richting *Ground Zero* gedreven. Nog weet ik niet of het werkelijk zo is of dat mijn verbeelding me parten speelde, maar in de verte, daar waar *Ground Zero* moet zijn, hangt een gigantische, allesverduisterende zwarte wolk. 'The horror! The horror!', de kreet uit Joseph Conrads *Heart of Darkness*, schiet door mijn hoofd en ik draai me om, loop terug naar Washington Square en neem een

taxi naar het River Café aan de voet van de Brooklyn Bridge.

Ik arriveer als eerste in een nog maar halfvol restaurant, waar een tafel aan het raam voor ons is gereserveerd. Met een glas chardonnay in de hand tuur ik naar het eenzame Vrijheidsbeeld, dat als een licht in de nacht over de stad waakt. Op de achtergrond klinkt het pianospel van Dom Salvador – zijn ‘I’ll Be Seeing You’ is melancholischer dan ooit –, terwijl ik op mijn twee gasten wacht.

Ja, twee! Want dat was de volgende onverwachte gebeurtenis. Een paar dagen voor mijn vertrek belde Elisabeth. Na haar ‘Hoe is het? Gaan we nog samen eten?’ vroeg ze of ik wel eens van Joseph Goodman had gehoord.

‘Ik ben bang van niet. Zou ik hem moeten kennen?’

‘Nee. Het is iemand die zeer teruggetrokken leeft, en er zullen niet veel mensen zijn die hem kennen. Maar het is een oude vriend, hij weet dat ik naar New York ga, en hij wil mij graag zien. Het zou geweldig zijn als jij hem ook leert kennen. Vind je het goed als ik hem ook uitnodig voor ons diner?’

‘Uiteraard! Maar misschien kun je alvast iets meer over hem vertellen?’

Toen Elisabeth in 1938 met haar ouders naar Amerika emigreerde en zij nog steeds het plan had om concertpianiste te worden, reisde ze elke dag van Princeton naar New York, waar ze les kreeg van Isabella Vengerova, de befaamde Russische pianiste en muziekpedagoge, die aan het Curtis Institute in Philadelphia verbonden

was. Niet alleen Elisabeth maar ook Joseph Goodman behoorde tot haar leerlingen. Joe was drie jaar jonger dan Elisabeth, kwam eveneens uit Duitsland, en later bleek dat zij de oversteek hadden gemaakt op hetzelfde schip: de Nieuw Amsterdam, die op 23 september 1938 de haven van New York binnenvoer. Maar Joe reisde derde klas, onder in het ruim en zonder zijn ouders, die in Duitsland waren achtergebleven en die hij nooit meer zou zien. Elisabeth daarentegen was met haar beroemde ouders eregast van de kapitein geweest. Joe was volgens Elisabeth een briljant pianist. 'Je had hem Beethovens opus 106 moeten horen spelen, de Hammerklaviersonate. Dat was zijn muziek. Niemand kon die spelen zoals Joe.' De jonge Joseph was echter even gesloten als briljant. Elisabeth, die zich tot hem voelde aangetrokken en ook bezorgd om hem was, wist uiteindelijk zijn vertrouwen te winnen. Er ontstond een bijzondere vriendschap. Totdat zij, onder meer door het besef Joe's talent niet te hebben, nog geen half jaar later haar ideaal om concertpianiste te worden, opgaf en verliefd werd op Giuseppe Borgese, zesendertig jaar ouder dan zij, met wie zij haar nieuwe ideaal wilde verwezenlijken: een wereldgrondwet, een wereldfederatie, wereldvrede. Hoewel zij Joe had verzekerd dat haar huwelijk niets aan hun vriendschap zou veranderen, was hij niet op haar feest gekomen en verdween uit haar leven.

Het was puur toeval dat zij hem eind jaren zestig als verkoper trof in een tweedehands boekhandel in New York, ergens in de buurt van 4th Avenue. Borgese was

ondertussen overleden en Elisabeth woonde en werkte in Santa Barbara, Californië, waar zij – voordat ze zich met het milieu ging bezighouden – leiding gaf aan het Center for the Study of Democratic Institutions. Joe, die nooit was getrouwd, had zijn pogingen om carrière te maken als pianist opgegeven en wijdde zijn leven nu aan zijn tweede liefde: boeken.

‘Je speelt niet meer?!’ Ze kende zijn moeilijke karakter en was dan ook niet verbaasd dat hij zich waarschijnlijk overal en bij iedereen onmogelijk had gemaakt. Maar deze man, geboren voor de muziek, zou niet meer musiceren? Elisabeth kon het maar moeilijk geloven.

‘Ik kon er niet van leven, Elisabeth. Maar zo nu en dan componeer ik.’

Ze had gevraagd of ze wat van zijn werk kon zien, maar de reactie was afwerend: ‘Later misschien. Ik weet niet of het wel goed is.’

Zijn nieuwe leven beviel Joe goed, vooral omdat het hem alle tijd gaf om te lezen. Eén collectie koesterde hij in het bijzonder, het werk van de Amerikaanse dichter Walt Whitman.

‘Je moet begrijpen dat wat mijn vader voor jou betekent, Walt Whitman voor Joe is,’ zei Elisabeth. ‘Het is zijn grote held en grootste liefde naast de muziek. Misschien is hij nog wel meer bezeten van Whitman dan jij van mijn vaders werk.’

‘Had hij geen boeken van Thomas Mann?’

‘Maar één, *Doktor Faustus*, en dan nog twee lezingen van mijn vader waaraan hij bijzonder gehecht was: *Von*